

Горан Младеновић

докторанд

Херменаутички приступ стиховима о Емануилу у Књизи пророка Исаије (Ис 7, 11–25)

Сажетак: У овом раду, који је део једне шире научне студије, аутор у уводном делу даје кратку повесну позадину Северног и Јужног израиљског царства, тј. сажето описује животне околности у којима су настали богонадахнути стихови о Емануилу. У наставку, приступа се херменаутичкој обради самих стихова сагледаних из теолошко — историјске перспективе. Особито је стављен акценат на пророкове речи изречене у стиховима Ис 7, 14–15, као централном пророштву саме *Књиие*. Остали стихови седмог поглавља сачињавају допуну месијанске благовести пророка Исаије који ће своју пуноћу имати у наступајућим новозаветним историјским околностима.

Кључне речи: Пророк Исаија, пророштво, Јуда, Израиљ, Асирија, цар Ахаз, Емануил, Месија, Бог, девојка.

У 7. глави *Књиие њорока Исаије* налази се једно од најзначајнијих старозаветних месијанских места. Пророштво које је Бог објавио посредством пророка Исаије изречено је у једном од најтежих повесних тренутака израиљског народа.¹ Наиме, јудејски цар Ахаз (736–716. год. пре Хр.) налазио се у сукобу са сиријским царем Ресином и израиљским царем Факејом (737–732. год. пре Хр.) јер је претходно одбацио савез са њима у борби против Асирије (Ис 7, 1). Додатна потешкоћа била је и то што је цар Ахаз био млад и неискусан владар. Имао је свега 20 година када је постао царем Јудеје (в. 2. *цар* 16, 2) и у браку је био са Авијом, Захаријевом кћерком (2. *цар* 18, 2). Такође, лакомислени јудејски суверен не само што није хтео да војно и политички сарађује са својим суседима већ је престао да се узда и у Господа који је чувао и штитио Свој народ (2. *цар* 16, 2–4). Овакви непромишљени потези младог монарха додатно су расрдили и узнемирили пророка Исаију (уп. Ис 1, 2–4).

И преко реченог, пророк је очински, и у крајње доброј намери, саветовао амбициозног владара да остане миран и да се не приклони ниједној од зараћених страна, али је Ахаз у својој непромишљености то одбио. Да би обезбедио подршку Асирије као савезника чак је и свог сина жртвовао по многобожачким обичајима (2. *Цар* 16, 3–4).

У тренуцима непосредне опасности која је претила житељима Јерусалима пророк се сусреће са царем код *воља дјељарева* (Ис 7, 3). Са собом је повео свог сина *Сеар–јасува* (Остатак ће се вратити).² Пророк теши и умирује цара пророкујући пропаст за сиријску и израиљску војску. Сирија и Израиљ ће нестати са исто-

¹ Уп. Höfken, Peter, *Das Buch Jesaja*, Kapitel 1–39, Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1993, 82–95; Троицкий, Николай, *Книга пророка Исаии*, Тула, 1889, 83–93.

² То је име које садржи пуно симболике најављујући скору несрећу која очекује Јуду али, и наду у сретнију будућност. Видети Tomić, Celestin, *Veliki proroci*, Provincijalat hrvatskih franjevaca konventualaca, Zagreb, 1987, 26.

ријске позорнице јер су њихове вође обични смртници, док је Господ над војскама заштитник и чувар Јуде и Јерусалима (*Ис* 7, 4–9).³

Међутим, цар Ахаз не верује пророковим речима већ се ослања на сопствене могућности и тражи помоћ од асирског цара (2. *гн* 28, 16). У одговору на његову молбу, Асирци су напали Дамаск, убили Ресина и одвели његове људе у ропство (в. 2. *цар* 16, 5–9). Нажалост, Ахазов потез се показао неисплативим и кратковидим јер је јудејски цар своју краткотрајну сигурност платио ценом своје трајне зависности. Наиме, отишао је у Дамаск да се поклони асирском суверену Теглатфеласару (Тиглатпилесеру) Трећем али се и вратио са нацртом за многобожачки олтар, који је касније подигнут у јерусалимском Храму као знак покорности Асирском царству и његовим боговима (2. *цар* 16, 10–18). Дакле, речи упозорења пророка Исаије су се обистиниле, погрешна и погубна, за јудејско царство, била је идеја обратити се за помоћ Асирцима.⁴

У међувремену, историјске прилике у Израиљу све више су се погоршавале. Фекајев положај је знатно слабио јер су Асирци преотимали све више израиљске територије што је за последицу имало и узурпацију израиљског престола од стране Осије (в. 2. *цар* 15, 29–30). Нови цар је схватио да се Израиљ налази у великој опасности која му је претила потпуним нестанком са историјске сцене. Зато се Осија, додуше невољно, предао Асирцима, да би, чим је непосредна опасност прошла, отпочео преговоре са супарничком страном — Египтом. Када је Салманасар Пети наследио Теглатфеласара Трећег, Осија је у томе видео прилику за ослобођење своје земље и обратио се за помоћ египатском фараону Шабаку (в. 2. *цар* 17, 4). Међутим, Египат је у том повесном тренутку био преслаб да помогне, и кад је Салманасар Пети повео своју војску на Израиљ, нико није могао да му се супротстави. Самарија је пала после трогодишње опсаде (2. *цар* 17, 5), а Салманасаров наследник, Саргон Други, иселио је целокупно становништво и на њихово место довео друге народе из разноразних крајева свог царства. Једном од асирских достојанственика поверена управа над новом провинцијом а Израиљ престаје да постоји као самостална држава.⁵

У тим смутним временима опште несреће за јудејски народ и пророк Исаија је, такође, одбачен, презрен и прогоњен. Цео тај период личног и народног искушења Исаија проживљава тешко али, упркос свим патњама и страдањима, неприхватањима и тескоби, он пророкује најзначајније пророштво у *Библији* које се односи на Емануила. Цару Ахазу је обећано рођење Месије као потврда претходног пророштва и као утеха јудејском народу.

Иштии знак од Госјода Боја својеја, иштии озго из дубине или озіо са висине (Ис 7, 11).

У овом стиху пророк Исаија говори цару Ахазу да тражи знак од Господа Бога Израиљевог а не од идола асирских којима је принео свога сина као жртву и није добио никакав одговор (в. 2. *цар* 16, 3). Господ је једини господар неба, земље и свега видљивог и невидљивог.

³ Уп. Дрејн, Цон, *Увођење у Сѣари Завей*, превела са енглеског Богдана Ђукић, Слио, Београд, 2003, 170–174; Милин, Драган, *Сѣарозавейна исијорија*, Матица српска, Нови Сад, 1994, 84–85.

⁴ Уп. Skrinjar, Albin, *Veliki i mali proroci Starog zavjeta*, Filozofsko-teološki institut, Zagreb, 1972, 103–104; Лома, Миодраг, *Тумачење времена у Библији: дибљијска хронологија*, Хришћанска мисао, Београд, 2010, 227–228.

⁵ Дрејн, Цон, н.д., 175; уп. Курт, Амели, *Сѣари Исток од 3000. до 330. јодине й.н.е.*, књ. 1–2, превеле Аника Крстић и Олга Пелцер, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, 490; 518–519; Шнидевинд, М. Вилијам, *Како је Библија йосѣтала књија: йексѣуализација древној Израила*, Каленић, Крагујевац, 2011, 112–113.

Бог је спреман да цару Ахазу да знак кроз који би могао Својом вољом и силом да заштити Јерусалим али, неверни цар није вољан да поверује у мистична пророчка обећања, већ се ослања на људску разборитост и снагу, зато и одбија пророчка речима: *Нећу искайти, нићи ћу кушайти Госјода* (Ис 7, 12). С овим ирационалним исказом Ахаз је показао сву дубину личне безбожности јер се ослањао на помоћ других, суседних народа, а не у Господа.⁶ Такође, он свесно одбија да искаже своју покорност и послушност Богу, показујући крајњи степен незахвалности и презира.⁷ Супротно њему, судија Гедеон је, напротив, тражио знак од Господа, као потврду Божијег благослова за почетак рата са Мадјанцима и сигурност Његовог присуства у Изабраном народу (Суд 6, 17).⁸

Зарад царевог неверовања а месијаског обећања Изабраном Божијем народу пророк Исаија изговара следеће стихове: *Тада рече Исаија: Слушајте сада, доме Давидов; мало ли вам је шито расуђујете људима, неіо досађујете Боју мојему* (Ис 7, 13; уп. Ис 1, 14)? *Зайіо ће вам сам Госјод дайти знак; еііо девојка ће зайірудњетити и родиће сина и надјенуће му име Емануило* (Ис 7, 14; уп. Ис 9, 6; Мтї 1, 20. 23; 1 Тим 1, 16). *Масло и мед јешће, док не научи одбацити зло и изабрати добро. Јер ирије неіо научи дијете одбацити зло, а изабрати добро, остјавиће земљу, на коју се іадиш, два цара њезина* (Ис 7, 15–16; уп. 2. цар 15, 30).

Тринести стих пророк Исаија започиње ускликом *Слушајте сада, доме Давидов*, што има претећи тон, тј. прекор за поквареност и лицемерство његових сународника, јер, Богу нису драге жртве које се приносе без истинског преумљења оног ко их приноси (уп. Ис 1, 14). Такође, ова громогласна опомена односи се и на царску породицу која се, исто тако, утопила у сивило богоотпадништва својих поданика. Истовремено, пророк Исаија жели да нагласи да ко његове речи слуша, Бога слуша, а ко се о њих оглушује, тај не поштује Божију вољу која се објављује из пророчких уста (уп. Лк 10, 16).

У 14. стиху ове перикопе садржано је пророштво о рођењу Месије од стране *Девојке*. Цар Ахаз, иако није тражио знак од Бога, ипак га је добио. Он се састојао у рођењу детета чије је име Емануил тј. *Са нама Боі* (уп. Ис 8, 8. 10),⁹ који ће штитити и благословити јудејски народ. У деветом и једанестом поглављу своје *Књије*, пророк Исаија ће са више детаља говорити о наступајућим облицима спасења које ће Изабраном народу донети ово дете (Ис 9, 1–6; 11, 1–9).¹⁰

Стихови овог пророштва свој смисао и пуноту пронашли су у новозаветној објави која се налази у Јеванђеља по Матеју (*Мтї* 1, 21–23), јер само пуким поређењем са лакоћом се може усатновити да је име Емануил у ствари синоним за Господа Исуса Христа, тојест његово тајанствено старозаветно име. У прилог ове тврдње могу се узети стихови апостола Павла који каже да су сва обећања Божија возглављена у Христу: *јер колико је обећања Божијих, у Њему су га, и у Њему су амин* (2. Кор 1, 20). Међутим, иако пророк Исаија у своме пророштву првенствено мисли на Ахазовог сина (Језекију), ипак се на основу свечаног тона пророштва и симболич-

⁶ Уп. Tomić, Celestin, *н. г.*, 27; Schneider, Dieter, *Der Prophet Jesaja*, Kapitel 1–39, R. Brockhaus Verlag, Wuppertal, 2002, 162; Childs, S. Breward, *Isaiah*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2001, 65.

⁷ Calvin, John, *Commentary on Isaiah — volume 1*, 185, прегледано 17. 08. 2012. год. на: <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom13.pdf>

⁸ Оздрављење цара Језекије, након усрдне молитве, такође је био знак Божијег благослова и награде за верност и творење богоугодних дела (Ис 38, 1–7).

⁹ Tomić, Celestin, *н. г.*, 28.

¹⁰ Уп. Oswalt, N. John, *The Book of Isaiah, chapters 1–39*, William B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, 1986, 209–213.

ног значења дететовог имена може наслутити да је пророк у овом царском рођењу предвидео Божији захват као прилог коначног остварења месијанског царства.¹¹

Истовремено, овај део пророштва изражава династијски месијанизам који је у битним тачкама исказао и пророк Натан (2. Сам 7, 8–16), а о којем ће касније говорити и пророци Михеј (Мих 4, 14), Језекиљ (Јез 34, 23) и Агеј (Аг 2, 23). Дакле, Бог ће дати спасење своме народу, пославши им цара, као Давидова наследника. Нада изабраног Божијег народа почиваће на трајности Давидове династије. У сваком Давидовом наследнику будиће се нада да ће се остварити месијанско царство али, сурова реалност ће показати да је то, ипак, у домену далеке будућности. Сваки Давидов потомак биће потенцијални носилац тог обећања али га неће у потпуности и остварити. Само ће га Месија испунити својим доласком. То зна и сам пророк, особито при крају свог живота када је увидео да цар Језекија није остварио никакво месијанско обећање нити је васпоставио месијанско царство.¹²

Само име Емануил (עִמָּנוּאֵל; Immanuel) открива нам велику тајну оваплоћеног Бога Логоса, Исуса Христа. Дакле, које значење онда има ова реч? *Са нама је Бој*, са нама људима, са нашом људском природом. Емануил није само име него је и „парола — лозинка“¹³ која излаже суштину имена у његовим универзалним димензијама. Господ је примио на Себе свеукупну људску природу да би могао да изврши спасење целог човека, да је којим случајем било шта од те природе изостављено, онда оно не би могло да суделује у домостроју спасења. Зато богомудри апостол Павле и може да велича ову Тајну Божијег промишљања о Својој творевини када каже: *Бој се јави у шелу* (1. Тим 3, 16).

Што се тиче израза *девојка* (עַלְמָא — алма; лат. *virgo*), ту се превасходно мисли на младу девојку или жену (гр. *νεα/νίη*; лат. *puella*), која је тек ступила у брак. Стари грчки превод (LXX; *Сейшјуајинџа*),¹⁴ који је настао у трећем веку пре Хр., ову реч преводи са *partenos* (пагџе,пој), што значи девица. Наиме, аутори најстаријег грчког превода старозаветних рукописа, који су и сами били Јевреји, добро су били упућени у рабинску традицију и пророчко-апокалиптичку књижевност а особито у месијанску проблематику свог доба. Они су стихове пророка Исаије несумњиво разумели у месијанском контексту, што се јасно види из њиховог превода.

Пун смисао ова речи ће добити у новозаветном стиху који се налази у *Мтј* 1, 23 где се најављује девичанско Христово рођење.¹⁵ Дакле, следствено тумачењу Божи-

¹¹ Читајући стихове овог пророштва намеће се једно питање. Да ли је пророк са овим стиховима најавио рођење Исуса Христа? Ако ово пророштво схватимо као повесно-спаситељски догађај онда можемо да извучемо следећи закључак: Исаија понајпре сагледава временски оквир у којем се тренутно налази. Непријатељи, Сирија и Северно царство, који окружују Јуду, имају намеру да истребе Давидово потомство. Исаија наглашава и потврђује Натаново пророштво да долази Давидов потомак у коме ће се обистинити обећања дата цару Давиду. То дете биће Ахазов син Језекија. Када је Језекија мало поодрастао, остварило се пророштво о уништењу Сирије и Северног царства, два непријатеља његова оца, цара Ахаза. Уп. Томић, Илија, *Старозаветни пророци: служба пророка и пророчке књије*, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, Србиње, 2006, 115; Škrinjar Albin, *н. г.*, 107–110; Calvin, John, *н. г.*, 188.

¹² Уп. Tomić, Celestin, *н. г.*, 29; Schneider, Dieter, *н. г.*, 165–167.

¹³ Höffken, Peter, *н. д.*, 89.

¹⁴ *Сейшјуајинџа* (*Septuaginta*, LXX) грчки је превод *Старој Завети*. Наиме, на захтев египатског цара Птоломеја II Филадельфа (285–247. г. пре Хр.), првосвештеник јерусалимског храма Елеазар шаље 72 учена старца да преведу јеврејску Библију на грчки језик. Превођење је завршено за седамдесет два дана на острву Фарос близу Александрије (Милин, Драган, *Увод у Светио Писмо Старој Завети*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1991, 88–89). Прво је преведено *Петокњижје*, а остале књиге нешто касније (Harrington, J. Wilfrid, *Увод у Библију: спомен објаве*, Крћанска садашњост, Zagreb, 1991, 148).

¹⁵ У Старом Завету реч *девојка*, појављује се само неколико пута, и то у значењу младе неударене жене, девице (уп. *Посј* 24, 43; *Изл* 2, 8; *Пс* 68, 25; *Пр* 30, 16; *Прой* 1, 3; 6, 8; *Ис* 7, 14). Текст Књиге пророка Исаије

је речи, која је сачувана у светоотачкој литератури, богослужбеној књижевности, тојест у свеукупном Предању Цркве, у овом стиху (Ис 7, 14), Исаија не пророкује само девичанству Пресвете Богородице до рођења Христовог, него и о Њеноме девичанству приликом рођења као и после рођења. Наиме, пророк благовести о Њеном трајном и вечитом девичанству, тј. приснодевствености.

Масло и мед јешће, докле не научи одбацивши зло и изабравши добро. Јер њије научи дијете одбацивши зло а изабравши добро, осјавиће земљу, на коју се њадиш, два цара њезина (Ис 7, 15–16; уп. 2 цар 15, 30; Ис 17, 1).

У 15. и 16. стиху пророк Исаија говори да неће проћи пуно времена колико ће бити потребно новорођеном Емануилу да разликује добро од лошег.¹⁶ Он ће расти и развијати се као и сва остала деца о чему нам и сведочи стих записан код Јеванђељисте Луке: *И Исус најредоваше у њремудрости и у расиу и у милости код Бога и код људи* (Лк 2, 52). Такође, његово рођење биће у време пустошења земље, на то нам и указује 15. стих, јер су мед и масло синоними за богате и раскошне трпезе, али и несигурних времена, пуних ратова и пустошења, када се једино и може наћи таква храна у вртлогу разноразних несрећа и страдања.¹⁷ У 16. стиху пророк надовезује своју мисао изречену у претходном кад говори о наступајућим временима у којима ће непријатељи Јудеје нестати са лица земље, наиме, Ресина ће убити асирски цар Теглатфеласар Трећи (в. 2. цар 16, 9), а Фекаја узурпатор његовог престола Осија (в. 2. цар 15, 30; 17, 1).

Пророк Исаија, говорећи о Емануилу, више је истицао његову људску него ли божанску природу. Рођење Емануилово имало је есхатолошку димензију које ће се остварити рођењем Христовим од стране Пресвете Богородице. Дакле, Дух Свети је надахнуо пророка Исаију да види како блиску, тако и ону далеку будућност, која ће свој епилог имати у оваплоћењу Сина Божијег и Његовог уласка у свет у граду Давидовом — Витлејему.¹⁸

који је пронађен међу свицима са Мртвог Мора у Кумрану 1947. год. иде у прилог преводу Седамдесеторице који су јеврејску реч *alma* превели грчком речју *παρθε*, пој — девица, девојка (уп. Wade, Wöösung George, *The Book of the Prophet Isaiah*, Methuen & Co. LTD, London, [1911], 48; Томић, Илија, н.д., 114–115).

¹⁶ Schneider, Dieter, н.д., 167.

¹⁷ *The Book of Isaiah*, Commentary by Edward J. Young, William B. Eerdmans Publishing Co., USA, 2001, 291–292; уп. Delitzsch, D. D. Franz, *Biblical commentary on the prophecies of Isaiah*, T. & T. Clark, Edinburgh, MDCCCLXIX, 221.

¹⁸ Пророк Михеј (חִיִּי; Miha) благовести: „А ти Витлејеме, Ефрате, ако и јеси најмањи међу тисућама Јудиним, из тебе ће изаћи који ће бити Господар у Израиљу, којему су изласци од почетка, од вечних времена“ (Мих 5, 2). Витлејем је градић, родно место цара Давида. „Ефрата је назив краја јужно од Витлејема (уп. 1 дн 2, 19; 4, 4), настањеног припадницима Халевове породице. Халев је био један од дванаесторице ухода, представника јудиног племена (уп. Бр 13, 6), који су ишли да уходе Обећану земљу, и заједно са Исусом Навином сведочио да је могуће њено освајање (уп. Бр 14, 6–10). После освајања Ханана, Исус Навин је добио посед Тамнат Сарах (уп. ИНав 19, 50; 24, 30), а Халев, град Хеврон (уп. ИНав 14, 6–15), јер су у овом крају живели Кенезеји (уп. Пост 36, 11; Инав 15, 17; Суд 1, 13; 3, 9.11; 1. дн 4, 13), чијем је роду и он припадао“ (Томић Илија, н. г., 207).

„Исто тако, ово месијанско пророштво је везано, дакле, за породицу, јер се наводи израз **בֵּית דָּוִד** (међу хиљадама, тј. кнежевствима, родовима), за мали град Витлејем, у коме су живели Ефрањани (уп. Руи 4, 11). И Јесеј, отац цара Давида, назива се Ефрањанином (уп. 1 Сам 17, 12)“ (Н. г., 207).

У овом стиху, такође, пророк Михеј избегава реч „цар“ (уп. Јез 34, 24), „и употребљава израз **מֶלֶךְ** (господар, владар), као што је то код Јер 30, 21, који означава идеалног цара. Кроз захват на његово витлејемско порекло (на јеврејском, „његови изласци“ — *wyt'iaos'AmW*), пророк чини ослонац на староорјенталне представе о цару, и као код Нем 12, 46, говори о давно прошлим временима, о *'mitme olam*, што је израз који још сусрећемо код Ис 63, 9; Ам 9, 11 и Мал 3, 4 (уп. Мих 7, 14)“ (Н. г., 207).

„Занимљиво је још да пророк овде не користи уобичајни израз *'toldot(av)* (поклоњење, родослов), него **צִדְקָתוֹ**, специфични глагол који означава рађање сунца (уп. Пс 19, 7; 65, 9; 75, 7), са тиме жели рећи да се појављује владар, који постоји од вечности (*miqqedim mijme olam*)“ (Н. г., 207).

„У наставку, у трећем стиху, он употребљава израз „она која ће родити“ (**הַיָּלְדָה**), који исто тако сусрећемо и у Мих 4, 10 (уп. Ис 66, 7) и са њиме Михеј чини везу са значењем овога израза код Ис 7, 14 где он означава Емануила и Његову мајку, Пресвету Богородицу“ (Н. г., 206–207; уп. Celestin Tomić, н. г., 74–76.).

Од 17. до 25. стиха пророк најављује период несрећних догађаја који ће захватити цео Блиски исток. Египат обилује мувама, а Асирија пчелама (18. стих). Војсци која ће напасти Израил, неће сметати неприкладно земљиште за ратовање (19. стих). Пророк Исаија снажном поетском апокалиптичком сликом изражава понижење народа који ће пасти у ропство. Господ ће обријати бритвом најмљеном са оне стране Еуфрата — царем асирским — косу са главе, длаке са ногу и браду са образа (20. стих). Виногради ће зарастати у коров, и служиће да се у њима лови дивљач (24. стих). Родне њиве неће више бити обрађиване, него ће служити да се на њима напасажу овце и говеда (25. стих).¹⁹

Abstract: In the introductory part of this paper, which is a part of a more comprehensive scientific study, the author presents a short historical background of the Northern and Southern Israelite Kingdoms, namely describes condensely the circumstances people lived in, which yielded with the divinely inspired verses about Emmanuel. The paper later contains the hermeneutic interpretation of these verses seen from theological-historical perspective. A special emphasis is placed on the prophet's words found in verses *Is* 7, 13–14, as the central prophecy of the *Book* itself. Other verses of the seventh Chapter supplement the Messianic prophecies of the Prophet Isaiah that will gain in their wholesomeness in the forthcoming New Testament historical circumstances.

Key words: Prophet Isaiah, prophecy, Judah, Israel, Assyria, King Ahaz, Emmanuel, Messiah, God, Girl.

Коришћена литература

Примарна литература: Текстови Светога писма

Библија, Стари завјет превео Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Британско и инострано библијско друштво, Београд, 1991.

Светио Писмо, Нови Завјет, Свети Архиепископски Синод СПЦ, Сарајево, 1990.

*

Jeruzalemska Biblija, Stari zavjet iz Biblije Kršćanske sadašnjosti, Zagreb, 1993; *Novi zavjet* u prevodu Bonaventure Dude i Jerka Fućaka, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985; *uvodi i komentari iz La Bible de Jérusalem, Les Édition du Cerf*, Paris 1987, novo, pregledano i prošireno izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.

Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1994.

Septuaginta (hg. A. Rahlfs), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.

Секундарна литература

ANET (The Ancient Near East in Texts to the Old Testament), by B. Prichard, Princeton University Press, New Jersey, 1969.

Голдберг, Џ. Дејвид, Рејнер, Д. Џон, *Јевреји, историја и религија*, CLIO, Београд, 2003.

Gray, Buchanan George, *The Book of Isaiah: A critical and exegetical commentary*, vol. 1, Charles Scribner's Sons, New York, 1912.

Delitzsch, D. D. Franz, *Biblical commentary on the prophecies of Isaiah*, T. & T. Clark, Edinburgh, MDCCCLXIX.

Дрејн, Џон, *Увођење у Свјетле завјет*, Clío, Београд, 2003.

Курт, Амели, *Свјетле Исјок од 3000. до 330. године и.н.е.*, књ. 1–2, превеле Аника Крстић и Олга Пелцер, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.

¹⁹ Tomić Celestin, н.д., 27; уп. Sawyer F. A. John, *Isaiah*, Volume 1, Published by The Saint Andrew Press Edinburgh, Scotland and Westminster John Knox Press Louisville, Kentucky, 1984, 85–87; Gray, Buchanan George, *The Book of Isaiah: A critical and exegetical commentary*, vol. 1, Charles Scribner's Sons, New York, 1912, 137–141.

- Лома, Миодраг, *Тумачење времена у Библији, дидлијска хронологија*, Библиотека Свечаник, Хришћанска мисао, књ. 61, Београд, 2010.
- Милин, Драган, *Увод у Светио писмо Старије завети*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1991.
- Милин, Драган, *Старозаветна историја*, Матица српска, Нови Сад, 1994.
- Oswalt, N. John, *The Book of Isaiah, chapters 1–39*, William B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, 1986.
- Sawyer, F. A. John, *Isaiah, Volume 1*, Published by The Saint Andrew Press Edinburgh, Scotland and Westminster John Knox Press Louisville, Kentucky, 1984.
- Schneider, Dieter, *Der Prophet Jesaja*, Kapitel 1–39, R. Brockhaus Verlag, Wuppertal, 2002.
- Томić, Celestin, *Veliki proroci*, Provincijalat hrvatskih franjevaca konventualaca, Zagreb, 1987.
- Томић, Илија, *Старозаветни пророци: служба пророка и пророчке књије*, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, Србиње, 2006.
- Троицкий, Николай, *Книга пророка Исаяи*, Тула, 1889.
- The Book of Isaiah*, Commentary by Edward J. Young, William B. Eerdmans Publishing Co., USA, 2001.
- Harrington, J. Wilfrid, *Uvod u Stari zavjet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987.
- Harrington, J. Wilfrid, *Uvod u Bibliju, spomen objave*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
- Höfken, Peter, *Das Buch Jesaja*, Kapitel 1–39, Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1993.
- Calvin, John, *Commentary on Isaiah — volume 1*, 185, прегледано 17. 08. 2012. год. на: <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom13.pdf>
- Childs, S. Brevard, *Isaiah*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2001.
- Škrinjar, Albin, *Veliki i mali proroci Starog zavjeta*, Filozofsko-teološki institut, Zagreb, 1972.
- Шнидевинд, М. Вилијам, *Како је Библија писала књија: текстуализација древној Израила*, Каленић, Крагујевац, 2011.
- Wade, Wöosung George, *The Book of the Prophet Isaiah*, Methuen & Co. LTD, London, [1911].